

Fóti Klára

**A „HUMÁN ERŐFORRÁS” HELYZETE,
NÉHÁNY JELLEMZŐJE MAGYARORSZÁGON A 90-ES ÉVEK LEGVÉGÉN**

1. Az ENSZ Fejlesztési Szervezetének (UNDP) megbízásából idén immár negyedik alkalommal készült országjelentés Magyarországról a humán fejlettség (*human development*) témakörében. Az ENSZ különösen a 90-es évek eleje óta szorgalmazza az egyes országok humán fejlettségi szintjének mérését és az országok ilyen tekintetben vett összehasonlítását. A „humán fejlettség” koncepciója az elsődleges célnak azt tartja, hogy az emberek élete kiteljesedjen, életminőségük javuljon, s ily módon képességeik kibontakoztatására lehetőségük nyíljon. Az alapvető feltételt nemcsak maga az egészséges és hosszú élet jelenti, hanem a tudás megszerzésének lehetősége, valamint az is, hogy az emberek mindazokhoz az anyagi és egyéb eszközökhöz hozzájuthassanak, amelyek a méltányosnak tartott életszínvonal fenntartásához elengedhetetlenül szükségesek. A koncepció azt hangsúlyozza, hogy a gazdasági növekedés nem öncél, hanem a fenti feltételek megvalósításának eszköze. A humán fejlettség indexe (*human development index*, rövidítve HDI) a fenti három alapvető feltétel mutatóit, vagyis a születéskor várható átlagos élettartamot, az iskolázottsági szintet és az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) vásárlóerő paritáson mért értékét összesíti egy mérőszám-ban.

1.1. Hazánk esetében különösen érdekes annak számbavétele, hogy a piacgazdaságra való áttérés elősegítette-e, és ha igen, milyen mértékben a humán fejlettség javulását. E vonatkozásban a hosszú távú tendenciák a lényegesebbek, s maga a téma igen átfogó és komplex jellegű. Mivel azonban a szűkre szabott terjedelmű éves jelentésekben lehetetlen a humán fejlettség valamennyi aspektusát szemügyre venni, az idén is követtük az eddigi évek gyakorlatát, azaz kiválasztottunk egy-egy témát, s azt viszonylag részletesebben vizsgáltuk meg. Az első kötet összeállítására 1995-ben került sor. Ekkor a szerzők elsősorban a rejtett gazdaságra koncentráltak, 1996-ban az önkormányzatok finanszírozását tárgyalták külön fejezetben, míg 1998-ban az emberi jogok témája került a figyelem középpontjába. (Ez évben ünnepelte az ENSZ az Egyetemes Emberi Jogok Deklarációjának 50. évfordulóját.)

2. Helyzetkép az 1999. évi magyarországi jelentés alapján

Általánosságban megállapítható, hogy az 1998-ban felvázolt tendenciákhoz képest 1999-ben jelentős változások nem következtek be. A gazdasági növekedés ugyan folytatódott, de ez továbbra sem igen mutatkozott meg az életszínvonal általános, érzékelhető javulásában. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a lakosság jövedelmi szintje – különösen a 90-es évek közepének mélypontjához képest – valamelyest emelkedett. Mint ahogy arra azonban az 1999. évi jelentés első fejezete rámutatott, az egyenlőtlenlégek a 90-es évek végén tovább nőttek: míg 1995-ben az alsó és felső jövedelmi tizedbe tartozók közötti egy főre jutó nettó jövedelmi különbség 7,5-szeres volt, becslések szerint ez a szám 1997-re már 9,2-szeresre nőtt. Tehát sokan a gazdasági helyzet kedvezőbbé válása ellenére sem tudtak jövedelmi helyzetükön javítani, sőt úgy tűnik, hogy leszakadásuk véglegessé vált. Ennek megfelelően a szegénység elterjedtsége, mélysége egyre komolyabb problémaként jelentkezik, amelyet tükröznek az adatok is. A jelentés kimutatta, hogy a szegénység nagysága, intenzitása e két év során (1995 és 1997 között) bármely ismert küszöböt választva emelkedett. Érthető módon a szegénység elsősorban azokat a háztartásokat fenyegeti, amelyekben a háztartásfő munkanélküli, valamint ahol a gyermekek száma meghaladja az átlagost, hiszen ez alacsony egy főre jutó jövedelmet valószínűsít. Az első fejezet megállapította: "a gyermeknevelés terheiben az állami felelősségvállalást jelentő családi pótlék szerepe messze elmaradt, és ma is elmarad a gyermeknevelés költségeitől".

2.1. A jövedelmi szegénységben élő háztartások (alsó jövedelmi ötödbe tartozók) közel felében, 42%-ában legalább háromféle szegénység (a jövedelmin kívül lakásszegénység, fogyasztási szegénység) együttes jelenléte tapasztalható. A háztartások 3%-a (vagyis a magyar lakosság 4-5%-a) pedig egyértelműen halmozott, mély szegénységben él, ahol a jövedelmi szegénység mellett lakásszegénység, fogyasztási szegénység, a tartós fogyasztási cikkek hiánya is kimutatható. A háttérben meghúzódó súlyos munkaerő-piaci problémákat, hátrányokat jelzi, hogy e háztartások egy főre jutó éves jövedelmének több mint a felét a szociális juttatások teszik ki. A felmérések kimutatták ugyanakkor, hogy a nem alanyi jogon járó, meghatározott jövedelemszinthez kötött juttatásokban részesülő háztartásoknak alig több mint egyharmada sorolható a legszegényebb jövedelmi tizedbe tartozó háztartások közé. A halmozott hátrányokkal rendelkező háztartások leszakadását, a társadalomból való kinnrekedésük folyamatát tehát a jelenlegi szociálpolitikai intézkedések sem képesek megállítani, legfeljebb mérsékelni. Érdemi javulás csak a folyamatos gazdasági növekedés mellett, hosszabb távon remélhető.

3. A jelentés második fejezete már közvetlenül munkaerő-piaci problémákra összpontosított, s a munkaerőköltség, valamint a keresetek alakulásával foglalkozott. A jövedelmi

különbségek növekedését a keresetek változásának vizsgálata is alátámasztotta. A foglalkoztatottak legrosszabbul kereső tizedének részesedése az összes keresettömegeből az 1992. évi 3,8%-ról 1998-ra 3,3%-ra csökkent, míg a legjobban kereső tized 25,4%-os aránya 28,5%-ra nőtt ebben az időszakban. A keresetek polarizálódása irányába hatott az is, hogy a 90-es években a bruttó átlagkereset növekedési üteme meghaladta a minimálbér emelkedési ütemét. Az életszínvonal kedvezőtlen alakulását mutatja, hogy az 1994-1998-as időszakban összességében 9%-kal csökkent a nettó keresetek reálértéke. Ez egyformán érintette a férfiakat és a nőket. (Megállapítható, hogy a nemen kívül a kornak és a munkavállaló legmagasabb iskolai végzettségének fontos keresetalakító szerepe van, de az utóbbi néhány évben e téren a kapcsolat szorosságát illetően nem volt változás.) Ugyankor a nettó keresetek tekintetében lényeges különbségek figyelhetők meg aszerint, hogy melyik gazdasági ágban dolgozott az adott munkavállaló. A magasabb keresetűeknek általánosságban enyhébb reálkereset-esést kellett elszenvedniük.

3.1. Ami a munkaerőköltségeket illeti, Magyarország lemaradása az Európai Unió tagállamai mögött még mindig számottevő, átlagosan három-négyszeres. Mivel a 90-es évek elején-közepén a magyar munkaerőköltségek szintje – fogyasztói árindexszel deflálva – nem változott, de ugyanebben az időszakban a termelékenység növekedett, az egység munkaerőköltség kedvezően alakult, s ennek eredményeként hazánk továbbra is vonzó befektetési célpont a külföldi tőkeberuházók számára.

3.2. A reálkeresetek a korábbi években tapasztalt erőteljes csökkenést követően az utóbbi években (1997-1999) enyhe növekedésnek indultak. Amennyiben a gazdasági fellendülés folytatódik, e folyamat fenntartható.

4. Az egy évvel korábbi, 1998. évi jelentés valamennyi fejezete a regionális különbségek növekedéséről számolt be. E témakörrel 1999-ben – eltérő szempontból – két fejezet is foglalkozott. A harmadik fejezet az emberi erőforrások regionális hasznosítását vizsgálta, s ebben az összefüggésben a gazdasági aktivitás, a munkanélküliség régiók, illetve településtípusok szerinti eltéréseit, azok változásait elemezte. Magyarországon a társadalmi-gazdasági viszonyok regionális eltérései hagyományosan meglehetősen jelentősek. A különbségeket a gazdasági átalakulás tovább élezte, s az eltéréseket újabb jelenségek (pl. a munkanélküliség) még inkább felszínre hozták. Ami az utóbbi évtized során lezajlott változásokat illeti, a gazdasági aktivitás szintje – bár eltérő mértékben – mindegyik régióban visszaesett, főleg 1990 után. Míg regionális szinten a legmagasabb és legalacsonyabb gazdasági aktivitási ráta közötti differencia 1980-1990-ig lényegében nem változott, addig 1990 után szinte ugrásszerűen, több mint kétszeresére, nem egészen 5 százalékponttól több mint 10%-ra nőtt. Megállapítható, hogy a foglalkoztatási ráta a fővárosban és a megyeszékhelyeken meghaladja az országos átlagot, s e mutatók

értéke a 20 ezer vagy annál több lakosú városokban is még viszonylag magasnak mondható. A kisebb városokban a gazdasági aktivitás nagyjából ugyan az országos átlagnak felel meg, de helyzetük gyakran hasonló a falvakéhoz, ahol a foglalkoztatási szint az átlagnál kedvezőtlenebb. Az utóbbi néhány évben nemcsak országos szinten, hanem az egyes régiókban is csökkent a munkanélküliségi ráta, de a különböző térségek közötti, e téren tapasztalt eltérések továbbra is számottevőek. Bár a regionális különbségekkel foglalkozó fejezetek a megyénél kisebb területi egységek közötti differenciákat nem érintették, a regisztrációs adatok azt mutatják, hogy a munkanélküliség eltérései az egyes megyéken belül is igen jelentősek lehetnek. (A 2001-ben sorra kerülő népszámlálás azonban várhatóan bőséges információval fog majd szolgálni az ILO-definíció szerinti munkanélküliség kisebb térségek közötti különbségeiről is.)

4.1. Ugyancsak elsősorban a regisztrációs adatokból lehet következtetni arra, hogy a hátrányos helyzetű régiókban az iskolázottság alacsonyabb szintje is komoly problémák forrása. A regisztrált munkanélküliek 41%-a az általános iskola 8 osztályának megfelelő, vagy annál alacsonyabb végzettséggel rendelkezik. Ennél valamivel kisebb, 36% a szakmunkásképző iskolát, szakiskolát végzettek hányada, míg az érettségizettek a munkanélküliek egyötödét, a diplomások pedig 2,4%-át adják. Más országok ilyen irányú tapasztalataihoz hasonlóan tehát az alacsony iskolai végzettségük elhelyezkedési esélyei eleve kedvezőtlenek; a munkaerő-piaci pozíció érdemi javításához általában érettségi szükséges, míg a diploma a munkanélkülivé válás esélyét már érdemlegesen – töredékére – csökkenti.

4.2. Ami a regisztrált munkanélküliek támogatását illeti, többségük rendszeresen részesült valamilyen juttatásból. Ennek két fő formáját az utóbbi években a munkanélküli járadék, illetve a jövedelempótló támogatás jelentette. Az utóbbi rászorultság alapján (azaz szociális helyzettől függően) járt, a munkanélküli járadékra való jogosultság időtartamát követően. Mivel egyre többen lépték túl a járadék folyósítására megszabott időhatárt, 1997-98-ra a jövedelempótló támogatás jelentősége – a támogatottak száma tekintetében – nőtt. A munkanélküliség regionális eltéréseit többek között az is jól mutatja, hogy ez a tendencia az ország egyes térségeiben nem érvényesült. A foglalkoztatási szempontból kedvezőbb helyzetű területeken (Közép-Magyarország, Nyugat-Dunántúl, Közép-Dunántúl) továbbra is a munkanélküli járadék maradt a legelterjedtebb támogatási forma. A hátrányos helyzetben lévő régiókban viszont (Észak-Magyarország, Észak-Alföld) a jövedelempótló támogatásban részesülők aránya a 90-es évek végén megközelítette, sőt elérte a járadékosok számának kétszeresét.

5. A következő, negyedik fejezet mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy a térségi tagoltság markánsabbá válása nemcsak a fentiekben röviden érintett válságindikátorokban

(elsősorban a munkanélküliségi differenciákban), hanem a gazdasági újjáépülést, megújulást alakító tényezőkben is kifejezésre jutott. Ez utóbbiak közül különösen a külföldi tőkebefektetéseket érdemes kiemelni, amelyeknek egyenlőtlen térbeli eloszlása a tagoltságot látványosan formálja. A regionális folyamatok is azt mutatják, hogy a magyarországi átalakulás két markánsan különböző szakaszra bontható: az elsőt, az 1993-94 közötti időszakra jellemző szakaszt a "leépülés" periódusának, a másodikat, az 1994-95 utánit pedig az "újjáépülés" időszakának nevezhetjük. Az első időszakot a válságjelenségek uralják, míg a másodikban "válík a regionális tagozódás meghatározó elemévé a dinamika".

5.1. A jelentés e fejezete a regionális különbségeket s azok változásait a humán fejlettség indexe (HDI) alapján mutatta be oly módon, hogy minden egyes megyére vonatkozó HDI-számításokat közöl. (Magát a mutatót ugyan az országokon belüli területi egyenlőtlenségek mérésére – gyakran a szükséges adatok hiánya, illetve néhány módszertani probléma miatt – eddig még nemigen használták, a magyarországi adatok mégis fontos tanulságokkal szolgáltak.) Az 1990-re, illetve 1996/97-re elvégzett kalkulációk szintén a regionális polarizáltság növekedéséről tanúskodnak. A rendszerváltozáskor kedvező humán potenciállal rendelkező térségek tovább javították kezdeti pozíciójukat. A 90-es évek végére ugyanis nem romlott azon megyék HDI-értéke, amelyek 1990-ben az országos átlagnál magasabb HDI-t értek el. Ezzel szemben az átlag alatti induló szintet mutató megyék esetében már található eltérések a HDI-érték változása szempontjából: hat megyére (Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén, Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád, Somogy, Tolna) a relatív leszakadás jellemző, míg négy megyében (Bács-Kiskun, Hajdú-Bihar, Pest, Szabolcs-Szatmár-Bereg) a relatív felzárkózás jelei tapasztalhatók. A HDI-értékek is azt jelzik, hogy a társadalmi depresszió elsősorban az északmagyarországi, illetve dél-dunántúli térséget érinti. Látványos előrelépés ugyan nem, de viszonylagos stabilitás jellemzi főként az ország középső zónáját (Pest és Bács-Kiskun megyék). Figyelemre méltó, hogy a legalacsonyabb HDI-értékkel rendelkező Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a mutató értéke ma már javuló tendenciákra utal. Ezek a térségi pozícióváltozások nyilvánvalóan összefüggnek azzal, hogy a regionális átalakulást nem kísérte jelentős régióközi migráció, azaz a relatíve kedvező helyzetű térségek nem vonzották igazán a válságterhes övezetek népességét, illetve az ott található munkaerőt.

5.2. A társadalmi-gazdasági viszonyok jelentős térbeli tagoltsága széles körben ismert. (Ennek felerősödése nemcsak Magyarországon, hanem az összes kelet-közép-európai átalakuló országban megfigyelhető.) Tudatában van ennek hazánkban a kormányzat is, amely különféle, általános fejlesztési programokkal (pl. kistérségi programok támogatásával), az infrastruktúra (pl. úthálózat) kiépítésének ösztönzésével igyekszik enyhíteni e

differentenciákat. A területfejlesztést 1996 óta törvény szabályozza. Ennek bázisán folyamatban van az EU-konform intézményrendszer és területi politika kiépítése. Nyilvánvaló azonban, hogy alapvetően a negyedik fejezetben bemutatott átfogó regionális folyamatok határozzák meg a kitörési esélyeket, amelyek a dinamikus régiókban érhető módon kedvezőbbek, a hátrányos helyzetű térségekben viszont a felzárkózás jóval nagyobb erőfeszítéseket igényel.

6. A jelentés rámutatott arra is, hogy a szegénység kialakulásának, terjedésének hátterében súlyos munkaerő-piaci feszültségek húzódnak meg. Ennek látszólag ellentmond az a tény, hogy a munkanélküliség évek óta csökken (a ráta több mint 12%-kal 1993-ban érte el csúcspontját). Nyilvánvaló azonban, hogy a tartós munkanélküliség jelentősen emelkedett, s növekedett azoknak a száma is, akik teljesen kiestek a munkaerőpiacról, mert reménytelennek tartják az álláskeresést (számukat a KSH munkaerő-felmérése körülbelül 100 ezer főre teszi). A kormány legújabb intézkedései – a segélyre való jogosultság időtartamának egy évről kilenc hónapra történt csökkentése, a jövedelemplótló támogatás megszüntetése – a regisztrált munkanélküliek számát várhatóan tovább fogja csökkenteni, az érintettek többségének megélhetési gondjait azonban valószínűleg súlyosbítja. Igaz, e politika célja a tartós munkanélküliség enyhítését szolgáló egyéb intézkedésekkel – a közhasznú és a közmunka kiterjesztésével – együtt a munkakeresés ösztönzése, s ily módon az érintettek munkaerő-piaci integrációja. Úgy tűnik, ezek az intézkedések azokat az uniós szinten született kezdeményezéseket tükrözik (nyilvánvalóan az európai uniós tagságra való felkészülés jegyében), amelyek a hasonló problémák kezelését célozzák. Mint ismeretes, ezek nagy része arra irányul, hogy a munkanélküliek „foglalkoztathatóságát”, azaz munkába állásukat elősegítsék. Az Európai Unióban a hangsúly a képzésre, átképzésre, a munkaközvetítés és az egyéb aktív eszközök minőségének javítására helyeződik. A foglalkoztathatóság elősegítésére ugyan Magyarországon is van esély, s e téren talán még közvetlenebbül tetten érhető az Európai Unióval való együttműködés szándéka. A foglalkoztatás bővítésével kapcsolatos legelterjedtebb elképzelések az úgynevezett „atipikus foglalkoztatási formák” (részmunkaidő, távmunka stb.) ösztönzésére irányulnak. Ebben az összefüggésben érdemes említést, hogy 2000-re több mint 100 ezer új munkahely létesítésével számolnak, miáltal a foglalkoztatás – a korábbi visszaesés, stagnálás, illetve az utolsó 1-2 év szerény növekedése után – komolyabb emelkedésnek indulhat. Remélhető, hogy ily módon az ifjúsági munkanélküliség is enyhülhet. A fiatalok, pályakezdők állástalansága azért okozhat a későbbiekben különösen nagy problémát, mert – mint ahogy erre egy, a kilencvenes évek végén végzett felmérés rámutatott – a fiatal munkanélküliek egy csoportját a munkaerőpiacról

való teljes és végleges kiszorulás fenyegeti, s ez a csoport a kirekesztettség újratermeléséhez járulhat hozzá.

6.1. Ami a tartós munkanélküliek teljes körét illeti, kétséges, hogy a számukra előirányzott jelenlegi aktív intézkedések hatékonyak lehetnek-e. A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy még igen nagy költségekkel, jelentős erőfeszítésekkel is csupán meglehetősen szerény eredmény elérése várható. A jövedelempótlás megszüntetése ugyanakkor a munkanélküliek e körének további elszegényedéséhez, a társadalomból való végérvényes kirekesztődésükhöz vezethet.

6.2. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a szegénység enyhítésére is történtek bizonyos lépések, igaz csupán egy meghatározott csoport számára. Az elmúlt évben kidolgozott Nemzeti Családpolitikai Koncepció több, az előbbieken ismertetett problémát (pl. a nagycsaládosok elszegényedése) kíván orvosolni. A koncepció a gyermekvállalási hajlandóságot kívánja ösztönözni, s ennek érdekében a családok biztonságának elősegítését helyezi előtérbe. Ennek eszközeit a foglalkoztatás bővítésében, a területfejlesztésben, a gyermekgondozási ellátások átalakításában és a családsegítés különböző formáinak erősítésében jelöli meg. Nyilvánvaló azonban, hogy a családpolitika nem pótolhatja az átfogó szociálpolitika kialakítását. Ennek igénye ugyan már kormányzati körökben is megfogalmazódott, de inkább csak a kezdeti lépések körvonalazódtak.

7. A humán fejlettség indexe nemzetközi összehasonlításban

Az ENSZ Fejlesztési Szervezete a *Human Development Report 2000* (Jelentés a humán fejlettségről) című kiadványában tette közzé a legújabb adatokat, amelyek a két évvel korábbi, az 1998-as helyzetet tükrözik. Mint ismeretes, a HDI tekintetében elért „helyezés” szerint a UNDP három fő kategóriát különböztet meg: a magas, a közepes és az alacsony „humán fejlettségű” országokét. Magyarország mindvégig az első csoportba tartozott (hazánk 1990 óta szerepel a UNDP „emberi fejlődést” vizsgáló jelentéseiben), s jelenleg is a magas „humán fejlettségű” államok közé sorolják. Az Európai Unióhoz csatlakozni kívánó más tagjelölt országok közül a legtöbb szintén ebbe a kategóriába tartozik (Szlovákia, Csehország, Lengyelország, Szlovénia, Észtország). Bulgária, Románia, Lettország és Litvánia azonban már közepes „humán fejlettségű” országnak minősül. Magyarország a 43. helyet foglalja el a rangsorban, ami az előző évek „helyezéseinél” némileg előkelőbbnek számít, hiszen a kilencvenes évek közepe táján csupán a 46., 48., illetve a 47. helyre került. A magas „humán fejlettségű” országok csoportjában azonban csak az utolsó néhány hely egyike hazánké, hiszen a 46. helyezett (Észtország) zárja a kategóriát. (Lengyelország következik közvetlenül Magyarország után a rangsorban.)

7.1. Hazánk viszonylagosan kedvező helyezése az országok „humán fejlettség” szerinti „versenyében” azonban nem mond ellent az 1999. évi országjelentés előbbiekben említett megállapításának, miszerint jelentős változások az utóbbi egy-két évben nem következtek be. A jobb szereplés ugyanis vélhetőleg elsősorban annak köszönhető, hogy a HDI egyik fontos alkotóelemének, a vásárlóerő paritáson számolt bruttó hazai terméknek a kiszámítását időközben módosították, s ennek eredményeként a GDP értéke magasabb lett. Az ugyanakkor kétségtelen, hogy a 90-es évek végére, ha csak egészen csekély mértékben is, de nőtt a születéskor várható átlagos élettartam. (Amíg az előző kétéves három évtizedben e mutató 70 év alatt maradt, mára picit meghaladta ezt az értéket.) Sajnos azonban hazánk e tekintetben még mindig jóval elmarad a többi magas "humán fejlettségű" országtól (csupán az utolsó helyen lévő Észtországot előzi meg). Ráadásul a közepes fejlettségű országok között nem ritkaság, hogy a születéskor várható átlagos élettartam magasabb, mint Magyarországon (egyebek mellett például Bulgáriában is, igaz, egészen minimális mértékben). Az pedig már ma is látszik, hogy azok a remélt kedvező folyamatok, amelyek az Európai Unióhoz való csatlakozáskor kezdetüket veszik, ebben a vonatkozásban csupán hosszabb távon vezethetnek felzárkózáshoz.

* * * * *